

fra Kirkens Prædikestole, naar der i den jævne Befolkning blev stadig flere Skrædere, Skomagere og Lægmand i det hele, der havde Mod til at staa offentlig frem og paavise Uoverensstemmelsen med Bibel og Katekismus¹. Vi plejer at se Rationalismens Undergang som en Frugt af en rent aandelig Udvikling; men det kan ogsaa hævdes, at det for Kirken var en Nødvendighed, da den stod over for de moderne Vækkelsesretninger, at forskanse sig paany bag en dogmatisk uangribelig Lære. En vis aandelig Ensretning paa Ortodoksiens Grund blev Prisen for, at Kirkens ydre Enhed vedblivende kunde bevares. Paa den Maade blev den »hojkirkelige« Retning den ældre Rationalismes naturlige Afløser, og det forstaas bedre, at den hele Overgang og Forandring under Mynsters forsigtige Ledelse kunde foregaa saa umærkeligt og i den Grad uden opsigtsvækkende Brud, at det kan virke som lidt af en overraskende historisk Opdagelse at faa Syn for, hvor megen Rationalisme der endnu var tilbage i hans Tid.

Mynster var som Kirkemand heldigere end de samtidige Statsmænd, der virkede for Bevarelsen af Enevælden og den gamle dansk-holstenske Helstat. H. Schwanenflügel siger om ham i sin Biografi, at det var hans Fortjeneste, »at den aandelige Kontinuitet i den danske Kirke ikke blev brudt«, medens Plum i den omtalte Bog erklærer, at det var »hans historiske Opgave at bringe Evangeliet frem paany ...«². Begge Theses er rigtige, men man kan ogsaa opfatte Mynsters historiske Opgave som den at føre Kirken som Institution frelst gennem Sammenbrudet af den Statsform, i hvilken den havde fundet et Værn, og over i den nye, mere usikre konstitutionelle Tidsalder. Det lykkedes, fordi han — som ikke mindst Visitatsdagbøgerne viser — havde et saa skarpt Blik baade for de Farer, der truede Kirkeorganisationen, og for det, der alene kunde tjene til dens aandelige Fornyelse og indre Styrkelse.

Hans Jensen.

Ludwig Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869 (Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Universitätsgesellschaft Nr. 46). (Kiel 1937.)

Dette værk er udgivet af »Die Arbeitsgemeinschaft für Sippenforschung und Sippenpflege in der NS.-Kulturgemeinde« og er den første i rækken af bearbejdelser af nordslesvigske borgerbøger og borgerfortegnelser.

¹ Jfr. min Bemærkning i Hist. Tidsskrift 10. R. I, S. 67.

² H. S.: J. P. Mynster (1905) S. 248, Plum, S. 295.

Mens borgerskabsbøgerne for Haderslev og Tønder begynder henholdsvis 1630 og 1699, er man med hensyn til de to andre byer meget daarligere stillet. Sonderborg borgerprotokol begynder 1831, og fra Aabenraa findes der ingen, men fortegnelser over nye borgere er indført i magistratens og deputeretkollegiets forhandlingsprotokol, der begynder 1723. Retsprotokoller og byregnskaber samt løse akter kan dog gøre det muligt at føre fortegnelserne endnu længere tilbage. Her er Tønder bedst stillet, idet retsprotokollerne dér begynder 1573 og fra 1593 indeholder fortegnelser over ny borgere. I Haderslev begynder retsprotokollerne 1629, i Aabenraa 1603, begge steder dog med store lakuner for den følgende tid. Fra Sonderborg findes der først bevaret retsprotokoller fra 1825.

Ludwig Andresens arbejde, der bygger paa et meget stort stof og mange og indgaaende detailundersøgelser, meddeler ikke blot fortegnelser over de nye borgere, men har ogsaa lister over kommunale embedsmænd, præster, rektorer, skolelærere, organister, læger, advokater, amtmænd og andre kongelige embedsmænd. Desuden redegøres der for de nærmere forhold ved borgerskabets erhvervelse, de nye borgeres afstamning og fordeling paa de forskellige erhverv, ligesom der gives en oversigt over kildematerialet til Tønder bys befolkningshistorie. En stor del af bogen optages af studier over navngivning, over fester i forbindelse med fødsel, vielse og død, undersøgelser over hus- og bomærker, vaaben og segl samt endelig en behandling af befolkningsudviklingen paa grundlag af folketællingerne 1769—1864.

En udgave af borgerskabsbøger og dermed forbundne studier over befolkningsforhold er, eller kan være, af stor historisk værdi. For personalhistorikere og genealoger er det en lækkerbidsken. Men de kan jo bruge alt. Ogsaa for den almindelige historie er det et værdifuldt stof, og i udlandet har en del publikationer af denne art set lyset. Herhjemme har kun en enkelt forsker indgaaende beskæftiget sig med problemet om indvandringen til byerne med benyttelse af et stort antal danske borgerskabsprotokoller¹. Hvor vigtige og betydningsfulde saadanne studier end kan være for dansk historie i almindelighed, er det indlysende, at de maa faa fundamental betydning for forstaaelsen af et grænselands historie.

¹ Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid (Acta Jutlandica IV. 2.), jvnfr. dog ogsaa Gustav Bangs studier over landbefolkningens omvandring (Kirkebogsstudier 13 ff.), samt Frode Gribsvads og Th. A. Achelis' undersøgelser over indvandringen til Aabenraa 1735—1863 og Haderslev 1630—1699 (Festskrift til H. P. Hanssen 258 f. og Familien-geschichtliche Blätter 1928, spalte 331—334).

Naar danske og tyske historikere har beskæftiget sig med Sønderjyllands historie, er det først og fremmest de statsretslige spørgsmål og nationalitetskampen i nyere tid, som har været genstand for undersøgelse. Men landsdelens almindelige kulturelle, sociale og økonomiske historie er et ret uopdyrket felt for den videnskabelige forskning. Og dog er det klart, at uden et dybtgaaende kendskab hertil er det umuligt at trænge til bunds i det omstridte lands historie, at forstaa mange af de problemer, der idag er virkelighed for den sønderjyske befolkning. Og et af de spørgsmål, det maa blive af den største vigtighed at faa klarlagt, er, hvorledes indvandringen har været til de forskellige tider.

Dr. Andresens udgave af de tønderne borgerskabsprotokoller viser, at en betydelig del af byens nye borgere er kommet udefra: af ialt 2965 nyborgere var 36, 68 $\frac{0}{100}$ født i Tønder, 34, 44 $\frac{0}{100}$ i hertugdømmet Slesvig, 13, 73 $\frac{0}{100}$ i Jylland ($\frac{1}{4}$ heraf dog i enklavesognene), 2, 5 $\frac{0}{100}$ i det øvrige Danmark og 10, 19 $\frac{0}{100}$ i Holsten og de tyske stater. Indvandringen fra Danmark har altsaa været noget større end fra det tyske omraade, hvortil kommer, at størstedelen af dem, der er indvandret fra hertugdømmet Slesvig, maa have været danske. Folketællingslisterne fra 1845 viser et lidt andet billede: 53, 39 $\frac{0}{100}$ født i Tønder, 28, 22 $\frac{0}{100}$ i Slesvig, 11, 80 $\frac{0}{100}$ i Jylland, 1,12 $\frac{0}{100}$ i det øvrige Danmark og 5, 26 $\frac{0}{100}$ i Holsten og Tyskland. Men ogsaa her er indvandringen nordfra den betydeligste. I Aabenraa var tilvandringsprocenten nogenlunde den samme. Af 1975 personer, der i tiden 1735—1777 og 1791—1863 tog borgerskab i Aabenraa var 40, 69 $\frac{0}{100}$ født i byen¹. I de danske byer laa den i det 18. aarhundrede ligeledes omkring 60 $\frac{0}{100}$ ². Og heller ikke indvandringen fra udlandet til Tønder og Aabenraa var større end til mange danske byer. Omstaaende sammenligning mellem disse to byer og de fem danske med størst indvandring fra udlandet viser det³.

Foruden disse oplysninger om de nye borgeres herkomst vilde det have været af stor betydning, om man for tiden for folketællingen i 1845, den første, der oplyser om fødested, kunde have faaet klarlagt, hvorledes det forholder sig med de dele af befolk-

¹ Festskrift til H. P. Hanssen 258.

² Acta Jutlandica IV. 2. 57.

³ Materialet er hentet fra dr. Andresens bog 112, Festskrift til H. P. Hanssen 258 og Acta Jutlandica IV. 2. 94 ff. Det sidstnævnte sted er der ikke skelnet mellem de to hertugdømmer. Paa grund af de to sønderjyske byers beliggenhed midt i hertugdømmet Slesvig, vil det være urimeligt for deres vedkommende at medtage tallene for indvandring herfra. Men derved bliver det umuligt at skaffe noget direkte sammenligningsgrundlag.

		Udlandet	Norge og Holsten
1700—1799	Tønder	6,06 %	3,34 %
1735—1777	Aabenraa	9,19 %	1,58 %
			Norge og hertugdømmerne
1696—1797	Helsingør	34,8 %	5,6 %
1699—1797	København	22,4 %	13,2 %
1696—1797	Fredericia	19,9 %	7,9 %
1707—1797	Vordingborg	13,8 %	5,2 %
1696—1795	Slagelse	10,8 %	5,0 %

ningen, som ikke var borgere, først og fremmest kvinderne. Er ligesaa stor en procentdel af dem kommet udefra? For ældre tiders vedkommende kan det næppe lade sig gøre at sige noget herom. Materialet mangler saa at sige fuldstændigt. Men fra omkring 1785 giver kirkebogernes dødstilforsler udførlige oplysninger om de afdødes fødselssted (eller i de fleste tilfælde forældrenes opholdssted). Selvom dette materiale har visse mangler, vil det dog ved hjælp deraf være muligt at fastslaa, hvilken oprindelse store dele af byens befolkning har haft i aarhundredet 1745—1845. Havde dr. Andresen foretaget denne supplerende undersøgelse, vilde hans resultatets videnskabelige værdi være blevet større.

Hvor vigtigt det end er at faa oplysning om alle befolkningslags oprindelse, er det paa den anden side klart, at det har særlig interesse at faa klarlagt, hvilke forskelle der er mellem de forskellige befolkningslag i denne henseende. Særlig vigtigt er det at faa at vide, hvorfra de klasser kommer, som især har haft kulturel betydning og indflydelse: embedsmænd, præster, lærere og storborgere. I »Einwohnerbuch« giver forfatteren en del stof til belysning af dette spørgsmaal, men nogen fuldstændig udnyttelse af det foreliggende kildemateriale er det ikke, og om nogen statistisk bearbejdelse af det indsamlede materiale er der ikke tale.

Det er forskerens opgave ikke blot at fremstille forholdene, som de er eller har været, men ogsaa at udrede grundene til, at de er eller blev saadan. Hvorfor? maa historikeren spørge. I dette tilfælde: hvorfor kom der saa mange unge nordfra til Tønder, eller rettere til Nord- og Vestslesvig, thi hele dette omraade har virket som en magnet paa de altid rejselystne jyder?¹ Pro-

¹ Om en indvandringsstatistik for Niebüll-Deezbüll se: »Die Heimat« 1935. 343.

blemet har aldrig været behandlet. Der er dog visse aarsager, som falder i øjnene, og som gang paa gang fremhæves af datidens egne mennesker. Fra en række danske godser, deriblandt ogsaa Trojborg og Schackenborg, der horte til enklaverne, er der i 1768 som svar paa nogle sporgsmaal fra regeringen indsendt beretninger om tyendeforholdene¹. Gang paa gang klager de jyske godsejere i deres besvarelser over, at de unge gaar sydpaa, fordi lønnen dér er betydelig højere, hvilket skyldtes, at man manglede arbejdskraft, fordi kvinderne sad ved knippelsskrinet, og mændene gik sydpaa til de rige marskegne eller for til søs. I Emmerlev og Hojer kirkebøger² kan præsten hvert aar opregne adskillige, som døden har hentet paa deres færd i det fremmede. Først og fremmest var det selvfølgelig Holland, datidens store sofarer- nation, som trak søfolkene til sig. I Ballum var forbindelsen med dette land saa stærk, at mange hollandske ord var blevet optaget i det daglige omgangssprog³.

En nærmere undersøgelse af disse problemer, som er nødvendig for at trænge til bunds i befolkningssporgsmaalet, vilde have haft større historisk interesse end den meget brede, detailrige fremstilling af almindelige kulturhistoriske fænomener som barselfester og lignende, der nu udgør en ikke ringe del af bogen, og haft nærmere tilknytning til emnet.

For benyttelsen af et arbejde som dette er nøjagtigheden af særlig vigtighed. Desværre møder man en del unøjagtigheder rundt om i bogen, f. eks. hedder det side 151: »Duplikate sind durch eine Verfügung von 1775 vorgeschrieben, in Tondern aber schon 1763 angelegt worden«. Det er dog ikke blot for Tønder by, at der findes duplikater fra 1763, thi ved forordningen af 17. oktober 1775⁴, blev det paabudt, at der overalt i hertugdømmet Slesvig skulde føres duplikater, og at disse skulde begynde med 1763, da de nye skemaer indførtes. Paa næste side siges hovedministeriebøgerne ogsaa for tiden efter 1763 at være i Landsarkivet i Aabenraa, men i henhold til undervisningsministeriets bekendtgørelser af 18. august 1923 og 30. juni 1925 er det kon-

¹ Rentekammeret. Landvæsenskommissionen 1768—1770. Indk. Betænkninger i H. t. Cirkulære af 30. April 1768.

² For Hojer sogns vedkommende se: Cl. Rolfs: Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer 501 ff.

³ Pastor Blechingbergs beskrivelse af Ballum kirke, dateret 20. august 1754 (i Ballum præstearkiv i Landsarkivet i Aabenraa), jvnfr. Georg Hansen: Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig I, 17 og Sdj. Aarbøger 1938, 103.

⁴ Systematische Sammlung der ... Verordnungen und Verfügungen III 460 f.

traministerialbøgerne, som Landsarkivet har. Iøvrigt gaar dets daabsregister til 1888.

Listerne over embedsmænd m. m. i »Bürger in Ehrenämtern« og »Einwohnerbuch« horer til de dele af bogen, der vil blive mest benyttet af forskerne. Det er derfor af særlig interesse, at de er saa fuldstændige som muligt. For at det kan være tilfældet, maa forfatteren have brugt al det materiale, som findes nogenlunde samlet. Først og fremmest maa man vente, at han fuldt ud har benyttet den trykte litteratur. Men dette er ikke tilfældet. Et eneste eksempel: Fritz Jürgensen West: De kongelige Amtmænd i Hertugdømmet Slesvig 1660—1864 er ikke benyttet.

Hvad det utrykte materiale, arkivstoffet, angaar, er manglerne endnu mere iøjnefaldende. For det første er kirkebøgerne ikke udnyttet systematisk. Det samme gælder Gottorperarkivets og Tyske Kancellis righoldige materiale. Da de to arkivers akter for største delens vedkommende er ordnet i saglige grupper angaaende de enkelte byers forskellige arter af embedsmænd, kunde man vente, at saadanne pakker og læg havde været udnyttet til bunds. Havde det været tilfældet, kunde en del fejl, blandt andet i listerne over borgmestre og raadmænd, være rettet eller undgaaet: det var Thomas Andersen, som blev borgmester den 31. oktober 1637, og Hans Thomsen indsattes den 28. december 1638¹. Jürgen Beyer opføres som raadmand fra 9. marts 1601, han var i virkeligheden raadmand fra ca. 1599, indtil han den 19. juni 1601 blev fritaget for embedet af hertug Johan Adolf². Andrees Thomsen og Henningh Petersen, der nævnes 1612 som raadmænd, findes ikke opført¹. Lorentz Petersen og Matthias Tüchsen nævnes allerede 1612 som raadmænd¹. Jacob Johannsen fik først kongelig konfirmation den 30. november 1733³. Af andre mangler, der tilfældig er konstateret ved denne liste, kan anføres: Berend de Behr døde den 15. marts 1661⁴. Jacob Roost, der nævnes 1684, findes ikke opført. Samme aar nævnes Peter Langhein⁵. Friedrich Langhein døde omkring 1721, og den 22. november 1721 fik hans søn Johan Fridrich Langhein bestalling som raadmand efter ham⁶. Lorentz Roost blev raadmand omkring 1712, idet det, da han 1730 blev borgmester, siges, at han havde været

¹ A. XX. 2979 (i Rigsarkivet).

² A. XX. 2979.

³ A. XVIII. 1913 (i Rigsarkivet).

⁴ Andresen selv 205; det forekommer iøvrigt flere gange, at oplysninger i teksten ikke er benyttet i listerne.

⁵ Protocoll der Reunion (i Rigsarkivet).

⁶ Patenten 1721, fol. 597 f.

raadmand i 18 aar¹. Peter Henningsens og Hans Carstensens valg konfirmeredes af kongen den 8. maj 1730².

Og den samme ufuldstændighed karakteriserer de andre lister, f. eks.: i listen over herredsfogder mangler følgende fuldstændigt: Fedder Scrodere, nævnt 1500 og 1505³; Thomas Bosen (Boethius) i Daler omkring 1571⁴; Jürgen Nissen, nævnt 1646⁵; Hans Lund, afskediget 1684⁶ og Peder Simonsen Eisbøl ca. 1714—1717⁷.

En saglig detailkritik kan der selvfølgelig ikke være tale om i en kort anmeldelse. Dog kan der være grund til at gøre opmærksom paa en ganske enkelt ting af mere principiel natur: side 159 gøres et forsøg paa at skelne mellem danske navne paa den ene side og plattyske og frisiske navne paa den anden side. En saadan skelnen er meget vanskelig, for ikke at sige umulig. Navneformer som Anders Kraft, Jens Schynder (konjekturen Schnyder meningsløs; skinder var det dengang almindelige ord for garver) eller Kalli Kremer vil ligesaa vel kunne findes i samtidige danske breve eller regnskaber. Ogsaa andetsteds viser samme usikkerhed sig ved klassificering af navne, f. eks. side 169: Erichsen og Wollesen kan ikke siges at være specifikke slesvigske former.

Dr. Andresens stil er i det væsentligste klar og saglig, hans indstilling objektiv, saavidt objektivitet nu er mulig. Naar emnerne berører det nationalpolitiske, vil danske forskere dog utvivlsomt sætte spørgsmaalstegn nu og da. Men anderledes kan det vel ikke være.

Johan Hvidtfeldt.

¹ Patenten 1730, fol. 150 f.

² Patenten 1730, fol. 188 ff.

³ Repertorium Dipl. Regni Danici Mediævalis 2. række, 5. bd. 269 og 2. række, 6. bd. 54.

⁴ Selv anført af dr. Andresen 182, jvnfr. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten II. 311.

⁵ Sach: Das Herzogtum Schleswig III. 322.

⁶ Protocoll der Reunion.

⁷ Schlesw. Comm.-Protocoll vom 7. Juni 1714 bis den 29. Dec. e. a. (Rigsarkivet); Gl. Haderslev Kirkebog; Slesvigske Kirkebogsuddrag 288.